

De naos-stèle van Nebnetjerroe

Door: Nico Staring

Inleiding

In een aantal cursussen die ik in het afgelopen jaar voor Huis van Horus gegeven heb, kwam de stèle van Nebnetjerroe steeds ter sprake. Naar mijn mening illustreert die zogenaamde naos-stèle als geen ander de bovengrondse architectuur van Memphitische¹ graven uit het midden van de 18e dynastie.² Omdat we over slechts weinig archeologisch tastbare overblijfselen van (monumentale) graven uit die periode beschikken, zijn juist de Oudegyptische voorstellingen van die graven op bijvoorbeeld grafreliëfs en stèles erg waardevol. Over de iconografische en archeologische aanwijzingen voor grafstructuren uit het vroege Nieuwe Rijk schreef ik eerder een artikel in Ta-Mery ([jaargang 9, 2016–2017](#)). Dat verhaal zal ik hier dan ook niet herhalen. Wat ik wel wil doen, is de naos-stèle van Nebnetjerroe nader bekijken. Wat zien we precies? Wat is de datering? Welke teksten kunnen we lezen? Welke parallellen kennen we? En hoe bijzonder is dit object nu eigenlijk?

Kerngegevens en herkomst

Datering: 18e dynastie, regering van Amenhotep III (ca. 1388–1351 v.Chr.)

Materiaal: Kwartsiet, 102 x 63,5 x 32 cm (hxbxd)

Herkomst: Sakkara, collectie Giovanni d’Anastasi (1828)

Huidige locatie: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inventarisnummer AM 8-b

Bij de herinrichting van de Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden is de stèle na een jarenlange afwezigheid weer in de vaste opstelling opgenomen. Hoewel de gekozen plek en belichting (nog) niet ideaal zijn, is de standplaats direct naast de gelijksoortige stèle van Mery-Ptah en z’n familie (Leiden AP 11) om meerdere redenen interessant. Meer daarover later in dit stuk.

¹ Dat wil zeggen: de begraafplaats(en) behorend bij de Oudegyptische administratieve hoofdstad Memphis. Het gedeelte van het woestijnplateau dat we tegenwoordig met Sakkara aanduiden beslaat het centrale gedeelte van die begraafplaats. Ten noorden daarvan ligt Aboesir en in het zuiden Dasjoer.

² Deze suggestie werd als eerste gedaan door Beatrix Gessler-Löhr (Universität Heidelberg), een absolute expert op het gebied van de funeraire kunst in de pre-Amarna periode: Gessler-Löhr 2007, n. 98.

De naos-stèle van van Nebnetjerroe, Leiden AM 8-b.

© Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Hoe kwam het Leids museum in bezit van deze stèle? Daarvoor moeten we terug naar 1828, toen het als onderdeel van de zeer omvangrijke privécollectie van de handelaar en diplomaat Giovanni d'Anastasi in Leiden arriveerde. In het jaar ervoor werd die collectie door de Nederlandse staat aangekocht. Een aanzienlijk deel van d'Anastasi's collectie is uit Sakkara afkomstig. Het was de begraafplaats van de administratieve hoofdstad van Egypte ten tijde van het Nieuwe Rijk, op zo'n 20 km ten zuiden van de moderne hoofdstad Caïro gelegen. D'Anastasi huurde er grote aantallen lokale werklui in om op het uitgestrekte woestijnplateau naar mooie objecten te graven. Daarnaast kocht hij ook van lokale handelaren en wisselde hij objecten uit met andere verzamelaars. De privécollecties die hij zo opbouwde, werden in de loop der jaren aan verschillende musea verkocht. Omdat men in die tijd niet bovenmatig geïnteresseerd was in de vondstcontext van de objecten, weten we nagenoeg niets over de exacte herkomst ervan. Toch mogen we wel aannemen dat de stèle van Nebnetjerroe in of tegen de westmuur van de (centrale) westelijke offerkapel in de (bescheiden) bovengrondse grafstructuur gestaan heeft.

Materiaal

De geel-rode stèle is gemaakt van kwartsiet, een hard en compact type zandsteen. Groeves van die steensoort vinden we op meerdere plaatsen in Egypte. Aangezien deze stèle uit

Sakkara komt, is het voor de hand liggend dat de steen uit de nabijgelegen steengroeve van Gebel Ahmar (nabij Caïro) gewonnen werd.

Met name koninklijke beelden en sarcofagen werden van dit gesteente vervaardigd. Voor particulieren was het materiaal niet zomaar beschikbaar en niet-koninklijke objecten van kwartsiet zijn dan ook relatief zeldzaam. Dat geldt zeker voor Sakkara waar de overgrote meerderheid van de beelden uit deze periode gehouwen zijn uit het veel zachtere kalksteen en het harde graniet.

Architectuur, teksten en iconografie

De stèle van Nebnetjeroe heeft de vorm van een naos, een godenschrijn. In het oppervlak van de deurposten en bovendorpel zijn diverse inscripties aangebracht. Een ander element dat afgeleid is van de naos-architectuur, betreft de kroonlijst. Daar bovenop herkennen we de lunet. Deze halfronde toevoeging kan een voorstelling zijn van het gewelfde dak van de grafkapel, of het is een vroege uiting van de piramide die vanaf de regering van Amenhotep III de centrale kapel van private graven markeert.

De lunet bevat een aantal apotropeïsche ofwel kwaad afwerende symbolen. In het midden herkennen we de *sjen*-ring, drie watergolfjes en een schaalkje. Aan weerszijden van de *sjen*-ring is het *oedjat*-oog (ook wel bekend als het oog van Horus) afgebeeld. Onder beide ogen ligt de god Anoebis bovenop een lage schrijn. Anoebis wordt hier onder andere als 'de eerste van de godstent' betiteld.

Detail van de naos-stèle van Nebnetjeroe.

© Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

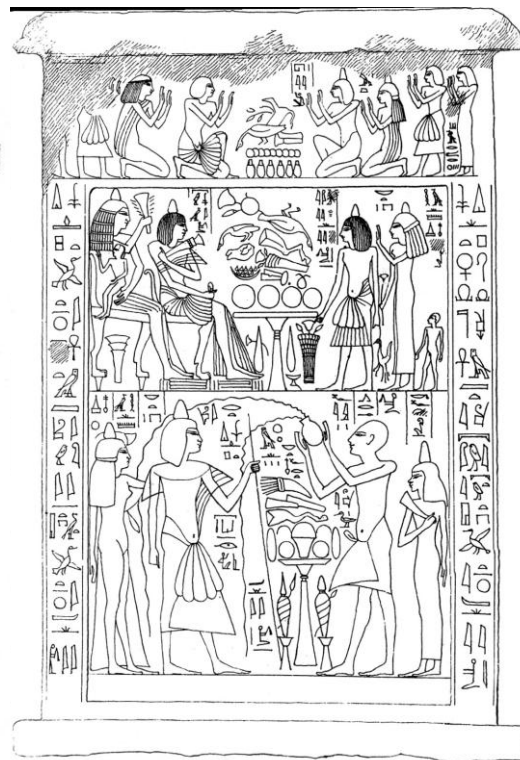
De latei en deurposten zijn beschreven met in totaal vier offerformules. Deze zijn van het type *hetep-di-nisoet* ('een offer dat de koning geeft'), verwijzend naar de eerste woorden

van dergelijke formules. Alle vier beginnen ze in het midden van de latei en zijn gewijd aan Osiris, Anoebis, Ptah-Sokar en Hathor. De twee linker regels lezen van rechts naar links en de twee rechter formules van links naar rechts. Zodra het schrijfvlak aan weerszijden van de bovendorpel ophoudt, zetten de tekstregels zich in de vorm van dubbele kolommen voort. Deze bestrijken de gehele lengte van de deurposten. Helemaal onderaan eindigen ze alle vier met de titel en naam van de stèle-eigenaar: 'de schrijver van het schathuis, Nebnetjerroe, waar van stem'.

Het verzonken vlak binnen de deuropening van een naos-stèle toont normaal gesproken twee boven elkaar gepositioneerde beeldvlakken. In het onderste zien we dan familieleden die aan de overledene en zijn vrouw, gezeten aan een offertafel, een voedseloffer brengen. In het beeldvlak erboven zien we de overledene, eventueel vergezeld met zijn vrouw, terwijl hij een god (meestal Osiris) aanbidt. Die opstelling is bijvoorbeeld te zien in de stèle van Nebansoe, 'bewaarder van de Schitterende Aton' uit de tweede half van de regering van Amenhotep III. In de Amarna periode verandert de iconografische invulling van grafstèles. Zie bijvoorbeeld de uit Sakkara afkomstige stèle van Hoey, 'chef koopman van de tempel van de Aton'. Onder invloed van de theologische veranderingen in de Amarna-periode zijn de goden uit de decoratie van stèles verdwenen (de 'levende zonnescijf' wordt in de linker deurpost genoemd). Overigens toont deze stèle een zeer zeldzame voorstelling van een vrouw met een jong kind op haar schoot, terwijl ze aan een offertafel zit.

*Stèle van Nebansoe. Caïro, CG 34055.
Naar: Lacau 1909-1916, pl. 33.*

*Stèle van Hoey, Caïro CG 34182
Naar: Mariette 1872, pl. 56b.*

In de stèle van Nebnetjeroe zijn de traditionele scènes vervangen door drie figuren in extreem verhoogd reliëf ('half-sculpturen'). Ze staan bovenop de dorpel gepositioneerd en zijn in beweging; ze lijken op weg om de naos te verlaten. Deze personen stellen Nebnetjeroe (midden), zijn vrouw ('zuster') Merytnoeb (aan zijn rechter zijde) en zijn moeder Tiroy (aan zijn linker zijde) voor. De reden voor het verlaten van de naos (lees: het graf) wordt gegeven in de tekst recht boven het hoofd van Nebnetjeroe: *'Het adoreren van Re (de zonnegod) terwijl hij opkomt door de schrijver van het schathuis, Nebnetjeroe'*. Als we aannemen dat de stèle in/tegen de westmuur van de kapel stond, dan bewegen Nebnetjeroe en zijn familie zich inderdaad in oostelijke richting. Daar aanschouwen ze de zonsopkomst en adoreren ze de zonnegod. Deze activiteit kennen we als het 'uitgaan bij dag' zoals veelvuldig in Dodenboekteksten omschreven. De dode mengt zich gedurende de uren van de dag onder de mensen om voedsel(-offers) in ontvangst te nemen en energie te verzamelen alvorens de tocht door de twaalf uren van de nacht tegemoet te gaat. In de loop van de regering van Amenhotep III wordt de nadruk op de verering van de zon steeds nadrukkelijker, iets dat door zijn zoon en opvolger, Amenhotep IV / Achnaton, in extremer vorm wordt doorgezet. Een zelfde voorstelling van het verlaten van het graf zien we in de naos-stèle van Mery-Ptah, priester en rentmeester van de tempel van Nebmaatre (Amenhotep III)', en zijn familie.

De bovenhelft van de naos-stèle van Mery-Ptah en zijn familie, Leiden AP 11.

© Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Als we naar de schrijfwijze voor de naam van Nebnetjeroe kijken, dan valt op dat deze op twee verschillende manieren voorkomt. Aan het einde van de vier offerformules wordt het element 'netjeroe' geschreven met de weergaven van de vlaggenmast, het woord voor 'god'. Door deze driemaal te schrijven, ontstaat het meervoud 'goden'. In de zojuist vertaalde tekst boven het hoofd van Nebnetjeroe worden die vlaggenmasten vervangen door godenstandaarden met daarop de valkgod.

De sociale positie van Nebnetjeroe en de mogelijke locatie van zijn grafkapel

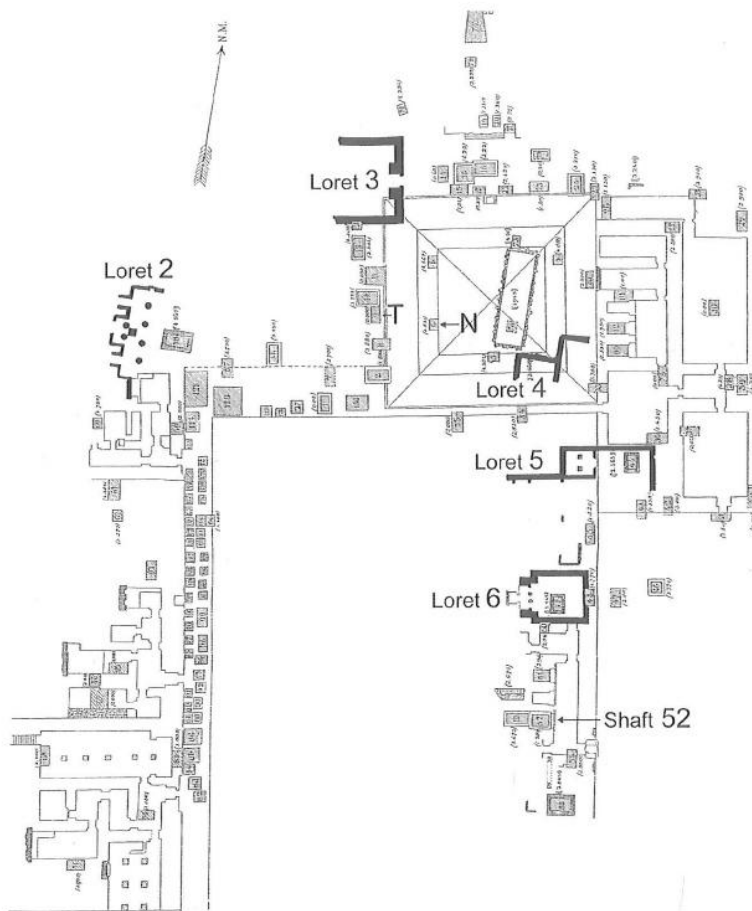
Volgens de teksten droeg Nebnetjeroe de ambtstitel van 'schrijver van het schathuis'. Dat verwijst naar zijn administratieve functie in een buitengewoon belangrijke financiële instelling, mogelijk die Memphis. In dat schathuis zou Nebnetjeroe weleens een collega geweest kunnen zijn van [Mery-Mery](#) (van wie het RMO twee reliëfs en een aantal grafobjecten bezit) en Mahoe. Die twee heren droegen allebei de titel van 'bewaarder van het schathuis in Memphis'. De stèle van Mahoe vertoont grote overeenkomsten met die van Nebnetjeroe. Het grote verschil zit 'm in de decoratie van het beeldvlak binnen de deuromlijsting. Mahoe toont de traditionele voorstelling van twee beeldvlakken met een voorstelling van de offercultus aan de overledene (onder) en het aanbidden van de god Osiris (boven).

De naos-stèle van Mahoe, Caïro JE 33256.

Naar: Gessler-Löhr 2007, pl. 12.

De locatie van het graf van Mery-Mery is ons onbekend, maar dat van Mahoe werd in 1898–1899 gevonden door de Franse egyptoloog Victor Loret. Het graf lag recht boven de tempel die behoort aan de Oude Rijkse piramide van koningin Chit. Gezien de opvallende overeenkomsten in hun stèles en hoge posities in het Memphitische schathuis, is het mogelijk dat het graf van Nebnetjeroe zich in de buurt van dat van Mahoe bevonden heeft. Wellicht dat het daar in de toekomst nog eens opgegraven wordt. Als dat gebeurt, dan zou het maar zo kunnen dat de grafkapel ook met grafreliëfs bekleed is. De graven van Mahoe en Mery-Mery bevatten namelijk de ons vroegst bekende (Memphitische) voorbeelden van reliëfdecoratie die op afzonderlijke kalkstenen platen is aangebracht. Daarmee werden de tichelstenen binnenmuren van de grafkapel bekleed.

Kaart van de Nieuwe Rijkse begraafplaats ten noorden van de piramide van Teti, zoals opgegraven door Loret in 1898–1899. Graf Loret 6 is mogelijk te identificeren met dat van Mahoe.

Naar: Gessler-Löhr 2007, fig. 3.

Aan het begin van dit artikel schreef ik al dat de materiaalkeuze voor de stèle van Nebnetjeroe bijzonder is. Een niet-koninklijk object dat van hetzelfde kwartsiet vervaardigd is, bevindt zich toevallig ook in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden. Het is de canopen-container van Amenhotep Hoey. De canopen-vazen van particulieren werden normaal gesproken in houten kisten bijgezet. Natuurstenen exemplaren zijn eigenlijk alleen aan de koning voorbehouden. Dat Hoey ook over een hardstenen exemplaar beschikte, mag

daarom uitzonderlijk genoemd worden. Deze ‘grote rentmeester van Memphis’ was een tijdgenoot van Nebnetjeroe. Ook hij diende onder koning Amenhotep III en was onder andere verantwoordelijk voor de bouwwerkzaamheden in de koninklijke “dodentempel” in ‘het Westen van Memphis’, de tempel “Nebmaatre Verenigd-met-Ptah”. Vanwege zijn functie zal Hoey eenvoudig toegang gehad hebben tot het kostbare kwartsiet; een mooie bijkomstigheid van zijn hoge positie. Een andere mogelijkheid is dat de koning hem deze container (of het materiaal) schonk. Hoe dan ook zal Hoey zelf de leiding gehad hebben over de werkzaamheden in de steengroeve van Gebel Ahmar. Van de Memphitische tempel van Amenhotep III is tegenwoordig overigens niks meer over. We moeten ons behelpen met een beschrijving die is opgenomen op de achterzijde van een beeld van Amenhotep Hoey, gevonden bij de tempel van Ptah in Memphis. Ook kunnen we de tempel Amenhotep III in Thebe (Kom el-Hetan) er ter vergelijking bij halen. Die tempel, waarvan de Memnonkolossen tegenwoordig het meest in het oog springen, was ongeveer 1 km lang (!). De ambtenaar verantwoordelijk voor de bouw van die tempel was een naamgenoot van ‘onze’ Amenhotep, namelijk de beroemde Amenhotep, Zoon van Hapoe.

De canopen-container van Amenhotep Hoey, Leiden AM 2.

© Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Een laatste object dat in relatie tot de stèle van Nebnetjeroe genoemd moet worden, is de naos-stèle van Bak, de ‘hoofdbeeldhouwer en opzichter van de bouwwerkzaamheden’ die verantwoordelijk was voor de grootschalige bouwprojecten in Achnaton’s nieuwe hoofdstad,

Achet-Aton. In zijn stèle, ook uit kwartsiet gehouwen, zien we Bak en zijn vrouw Tahery terwijl ze in de deuropening van hun naos staan. In de wijze waarop het lichaam van de beeldhouwer is weergegeven, herkennen we duidelijk de invloed van de Amarna-kunst.

Stèle van Bak, Berlijn ÄM 31009.

In tegenstelling tot Nebnetjerroe beslaan de offerformules in de deuromlijsting van de stèle van Bak enkele regels en kolommen en is de lunet ongedecoreerd. Daarentegen zijn onder de naos vier extra regels tekst opgenomen.

De beeldhouwer Bak kennen we van twee formele ‘graffiti’ in Aswan. De eerste toont een gespiegelde scène: links staat Bak in adoratie voor koning Achnaton onder de stralende zonneschijf; en rechts zijn vader Men, ook beeldhouwer, in adoratie voor een zitbeeld van Amenhotep III. Die laatste stelt mogelijk één van de kolossale zitbeelden (‘Memnon-kolossen’) in zijn Thebaanse ‘dodentempel’ voor. In zijn functie zal Men verantwoordelijk geweest zijn voor het winnen van de steen in de groeven bij Gebel Ahmar. Misschien niet heel toevallig was de moeder van Bak, en dus de vrouw van Men, afkomstig uit Heliopolis, op een steenworp afstand van de steengroeven gelegen. Waar de naos-stèle van Bak gevonden is, is ons onbekend, maar gelet op de steensoort en de gelijkenis met de stèle van Nebnetjerroe, is het goed mogelijk dat deze uit het Memphitische gebied afkomstig is: Heliopolis of Sakkara. Bovendien geeft diezelfde gelijkenis een indicatie voor de datering van de stèle van Nebnetjerroe. Deze zal in de late regering van Amenhotep III vervaardigd zijn, wie weet zelfs door dezelfde beeldhouwer!³

Literatuur

Gessler-Löhr, B. 2007. Pre-Amarna Tomb Chapels in the Teti Cemetery North at Saqqara. *Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 18: 65–108.

Lacau, P. 1909-1916. *Stèles du Nouvel Empire. CGC Nos. 34001-34064, 34065-34189*. Caïro.

Mariette, A. 1872. *Monuments divers recueillis en Égypte et en Nubie (Texte par G. Maspero, 1889)*. Parijs.

Staring, N. 2016. Upper part of a stela inscribed for Ptahmose and Mery-Ptah. In P. Giovetti en D. Picchi (red.), *Egypt: Millenary Splendour. The Leiden Collection in Bologna*, Cat. V.27 Milaan.

Staring, N. 2016. Naos-stela of Nebnetjeru. In P. Giovetti en D. Picchi (red.), *Egypt: Millenary Splendour. The Leiden Collection in Bologna*, Cat. V.32. Milaan.

³ Een nadere studie van beide stèles en hun context is in volle gang. Daarover hoop ik in de toekomst, in een volgend artikel, meer te kunnen schrijven.